

TERCÜME MAKALE / TRANSLATION

Otuz Yılın Ardından “Bilginin İslamîleştirilmesi”: Temellere Dönüş

“Mohamed Aslam Haneef: Islamization of Knowledge after Thirty: Going Back to the Basics,
The American Journal of Islamic Social Sciences, 28:3, (2011): 75-91”

Çeviri:
Said Nuri AKGÜNDÜZ
Yrd. Doç. Dr., AİBÜ İlahiyat Fakültesi
nuriakgunduz@hotmail.com

Giriş

Malay dilinde bir söz vardır: “*Kaybolursan, yolculuğun başladığı yere dön*”. “Bilginin İslamîleştirilmesi”nin ve onun davetçilerinin yollarını kaybettiğini kesinlikle ima etmiyorum. Bilakis, otuz yıldan beri süregelen açık tartışma ve müzakere birçok ilerlemeyle sonuçlanmıştır. 1980’lerde yükselişte olan bir İslamî canlanmanın iyimser harici ortamı “Bilginin İslamîleştirilmesi”ni tetikledi. Bununla beraber, 11 Eylül olaylarıyla beraber bu artık kesin değildir. Yıllar boyu, tartışmalar olgunlaşmakla beraber, şimdi projeye daha az ilgi gösterilmektedir. Hatta *İslamîleştirme* teriminin kullanılması siyasi olarak doğru olmayabilir. Yolculuğun sonraki adımını atabilmek için yeni kavrayışlara muhtaç olduğumuz bir noktaya gelmiş olmamız mümkündür.

Bu makalede yapmayı umduğum şey, “Bilginin İslamîleştirilmesi”ne dair belki de en çok tartışılan belge olan 1982 tarihli “Genel İlkeler ve Çalışma Planı” belgesine dönmek ve onu incelemek, bu arada yıllar içinde oluşan değişikliklerin bazı ana hatlarını tartışmaktır. Şunu gördüm ki, hâlâ, bütün belgede gözden kaçan ve eğer ciddi bir şekilde üzerine düşünülürse ihtiyaç duyulan yeni kavrayışları temin edebilecek noktalar bulunmaktadır. Kısaca iddiam şudur: Bilginin İslamîleştirilmesinin temelinde bir epistemolojik ve metodolojik çaba olduğu itiraf edilmesine rağmen, bu temellerin geliştirilmesine yeterince ilgi gösterilmemiştir. Bu makale çerçevesinde, iktisat disiplininin bu iddiamı destekleyecek bazı örnekler vereceğim.

İslam İktisadı: Bir Uygulamalı “Bilginin İslamileştirilmesi” Örneği

İslam iktisadı, *riba* temelli konvansiyonel sisteme İslamî bir alternatif sağlama yolundaki kırk küsur yıllık çabanın hep önde duran disiplini olarak muhakkak zikredilmelidir. En azından Şubat 1976’da Mekke’de yapılan tarihî Birinci Uluslararası İslam İktisadı Konferansı’ndan beri hem akademik seviyede hem de uygulama düzeyinde birçok gelişme meydana gelmiştir.¹ Bu tarihi konferanstan bu yana, bu disiplini nazariye ve uygulamada geliştiren birçok ilerleme yaşanmıştır. Kırk yılın ardından, genelde İslam iktisadının özelde de İslam bankacılığı ve finansının önemli ilerleme sağladığı inkâr edilemez. Ancak, genel olarak “Ben önemli bir farklılık göremiyorum” eleştirisinden, bu kadar yıllık girişimleri “yamalı İslamileştirme” olarak görme eleştirisine kadar artan sayıda eleştiriler de bulunmaktadır. Bu eleştiriler doğru mudur? Hatalar mı yaptık ya da gözden kaçan bir şeyler mi var? Bu soruların cevabı evetse, ayrıldığımız yola dönmek için neler yapılmalıdır?

İslam iktisadı üzerine yazarlar topluluğu arasında, İslam iktisadının geliştirilmesi, uygulanması ve İslam’ın ikiz epistemolojik kaynağından - vahiy ve evrenden - yola çıkılarak ve bu ikisinden türeyen bilginin daha iyi anlaşılması ve uygulanması için aklın da kullanılması ile geliştirilmiş “İslami çerçeve”nin ürünü olan kavramlar, ölçüler ve standartlar kullanılarak değerlendirilmesi gerektiği önerisinde hiçbir ihtilaf yoktur. Yine, bugün üniversitelerde öğrettiğimiz modern bilginin, veya bu meselede, modern iktisadın değerlerden bağımsız olmadığı ve Batı Avrupa tecrübe ve dünya görüşünden hareketle geliştiği konusunda da bir ittifak vardır. Bu nedenle, İslamî dünya görüşüne ve onun felsefi temellerine dayalı, bizim bilgi kaynaklarımızdan beslenen bir bilgi kütlesi geliştirmeye ihtiyaç vardır.

1970’lerde ve 1980’lerin başında pek az yazar *iktisadın İslamileştirilmesi* terimini kullanmış olmasına rağmen, iktisadın İslamileştirilmesi örtük bir şekilde takip edilen kural olmuştur.² İktisadın İslamileştirilmesi ile modern iktisadın İslami bir çerçeveden eleştirel bir şekilde değerlendirilmesi, ardından ihtiyaç ve imkân olduğu yerde seçici bir özümleme ve düzeltme

¹ Sonuncusu Cidde’de (2008) yapılan ve bir sonraki Doha’da 2011’in sonunda yapılması planlanan altı uluslararası konferans daha toplanmıştır. Binlerce kitap ve makale yazılmıştır, dünyanın her tarafında akademik kurumlar İslam iktisadı, bankacılığı ve finansı üzerine kurslar, özel eğitimler hatta programlar açmaktadır. Diğer taraftan, İslam bankacılığı ve finansı birimi dünya çapında bankacılık endüstrisinde en hızlı büyüyen birimdir.

² Bunu tartışan birkaç yazar arasında, M. N. Siddiki, M. Anas Zerka, M. Alam Choudhury, Muhammad Anwar ve Muhammad Arif bulunmaktadır ki bunların hepsinin de yazıları 1980’lerde *American Journal of Islamic Social Sciences (AJISS)* veya International Institute of Islamic Thought (IIIT) yayımlarından çıkmıştır. Atıflar için bkz. Mohamed Aslam Haneef, *Critical Survey of Islamization of Knowledge*, (2. Bs., Kuala Lumpur: IIUM Press, 2009).

işlemi sürecini kastediyoruz. İktisadın İslamîleştirilmesi, geçen kırk yılda bilginlerce ortaya konan Bilginin İslamîleştirilmesi gündeminin bir uzantısı olduğundan, Bilginin İslamîleştirilmesinin temel öncülerinin önerilerini de, yani hem modern bilgiyi hem de İslamî mirası anlamak ve sonra yaratıcı bir terkip yapmayı da içeriyor olmalıdır.

Bilginin İslamîleştirilmesi ve İktisatla İlgisi

İsmail Farukî'ye göre, Bilginin İslamîleştirilmesi, bilginin İslam'ın onunla ilgilendiği şekilde elden geçirilmesi sürecidir, yani çeşitli modern disiplinlere ait üniversite ders kitaplarını İslamî görüşe uygun olarak eleme, tadil etme, yorumlama ve İslam'ın dünya görüşü ve vizyonunun ve değerlerinin öğrettiği şekilde uyarlayarak yeniden üretme sürecidir.

Yukarıdaki açıklamada kastedilen şey, epistemolojik ve metodolojik anlayış ve uygulama ihtiyacıdır. Bununla beraber, sadece İİT (Uluslararası İslami Düşünce Enstitüsü)/Farukî'nin on iki maddelik 1982 planına bakan biri bunun hakkında söylenmiş bir şey göremez. Oldukça açıktır ki, Bilginin İslamîleştirilmesi bazı bilgi bütünleştirme yollarıyla yeni bilgilerin yaratılmasını içermektedir:

- ✓ Bizim kültürümüzde bulunan veya İslami kaynaklardan geliştirilen ve mevcut duruma uygulanan bilgi kütleleri
- ✓ Modern sosyal bilim metotlarıyla oluşturulmuş modern bilgi kütleleri

Bu süreç bir araştırma ve teori kurma çabası olup, genelde bilimsel teşebbüsü özelde ise sosyal bilimleri, vahiy ile gerçek dünyanın gözlenmesinin entegrasyonundan oluşan doğru yöntemle irca etme anlamına gelmektedir. Bu, basit anlamda bir ekleme çıkarma süreci olmayıp, bilakis ciddi bir modern sosyal bilimlerle "yaratıcı bir ilişki kurma" sürecidir.³

Bilginin İslamîleştirilmesi, *doğal olarak*, bir çağdaş Batılı bilgi ve disiplinlerle karşılıklı ilişki kurma girişimi olduğundan, hem İslami kültürden hem de modern bilgiden girdiler gerektirir.⁴Louay Safi, Farukî'nin Bilginin İslamîleştirilmesi gündeminin geliştirilmesine dair tahlilinde, belki de ilk defa olarak, açıkça şunu zikreder: Her bir yol içerisinde (kültür ve modern bilgi) modern Müslüman âlim tarafından iyice öğrenilmesi gereken iki tür bilgi vardır: maddi bilgi ve teknik (metodolojik) bilgi.⁵ İktisat açısından bakarsak, maddi bilgi modern iktisat bilgisini, iktisat bilgisini ve önceki

³ İbrahim Ragab, "Creative Engagement of Modern Social Science Scholarship: A Significant Part of the Islamization of Knowledge Effort", *Intellectual Discourse* 5/1 (1997): 35-49.

⁴ "Islamization of Economics: Issues and Agenda", *IIUM Journal of Economics and Management* 6/2 (1998) de Zubair Hassan'ın "Bilginin İslamîleştirilmesi"nde bilginlerin "ya hep ya hiç" yaklaşımını benimsediğini söylemesi doğru değildir. Bilginin İslamîleştirilmesi içerisinde biraz çalışmış olan bilginler modern bilimlerle karşılıklı ilişkiyi, dolayısıyla bir tür "adım-adım" sürecini benimsemişlerdir.

⁵ Louay Safi, "The Quest for an Islamic Methodology: The Islamization of Knowledge Project in its Second Decade", *American Journal of Islamic Social Sciences* 10/1: 23-48.

nesillerin iktisadi hayatında bulunan iktisat konularını içermelidir. Metodolojik bilgi modern iktisadın felsefe ve metodolojisini ve kültürümüzde bulunan usul ve metodoloji tartışmalarını içermelidir.

Hem İslami hem Batılı metodolojileri anlamadan ve kullanmadan, maddi bilgiyle (hem eski hem modern iktisat) uğraşmak ve yeni birleşik bilgi kümeleri geliştirmek mümkün olmayacaktır. Tabi ki, çağdaş İslam iktisadını (ki, bu hem eski hem de modern bilgi girdileri gerektirmektedir) geliştirirken karşılaştığımız önemli bir soru, bizim kültürümüz ile çağdaş bilginin yaratıcı bir terkibi olan “yeni bilgi” adındaki yekvücut kütleli oluştururken hangi metodolojiyi kullanıyoruz? İki metodoloji türünü de kullanabilir miyiz? Onlardan birini mi? Yoksa ikisinin bir melezi olan yeni bir metodoloji mi geliştirmeliyiz? Sanırım, meydan okuma olan, “melez metodoloji”yi geliştirmektir.

Metodolojik Sorunlara İlgi Eksikliği

Bilginin İslamileştirilmesinin epistemoloji ve metodolojiye büyük ihtimam göstermeyi gerektirdiği açıktır. İslam iktisadı hususunda, siyasi mülahazaların ve hatta siyasi çıkarılığın çağdaş İslam iktisadınca tutulan yön – yani bankacılık ve finansın baskısı- üzerinde büyük etkisi olduğu görülmektedir. Biz, İslami bankacılık ve finansın gelişimini, çağdaş İslam iktisadının önemli bir vasfı olarak kabul ederken, tutulan yolun bir özeleştiril değerlendirmesinin yapılması gerektiği görüşünü de kabul etmekteyiz.⁶ İslam bankacılığı savunucularının, diğerleri arasında, onu dünya çapında geçerli ve dine uygun bir finans yolu olarak kurmayı başardıklarını kimse inkâr edemez. Bununla beraber, aracın geliştirilmesinde yer alan bazı daha mikro seviyede karar verme süreçlerine olduğu gibi, İslam bankacılığının genel yaklaşımına da eleştiriler vardır.

İslam bankacılığı, özellikle de İslam bankacılığı endüstrisi, konvansiyonel faiz temelli (özellikle ticari) bankacılık muadillerini model almıştır. Savunucular, düzeltmelerle de olsa modern bilgiden istifade etmeyi destekleyen Bilginin İslamileştirilmesi argümanını bile kullanmaktadırlar. Eleştiriler, bu düzeltmelerin sadece yüzey değişikliklerinden ibaret olduğuna işaret etmektedir. Mesela, konvansiyonel bankaların faiz temelli araçlarının yerine geçmek üzere dine uygun araçlar – ki, bunlar eleştirmenlerce taklit olarak görülmektedir- yaratmaya odaklanırken bankaların rolü ve işlevi öncelikli olarak korunmuştur. Ziauddin Sardar⁷ gibi eleştirmenler, bunu Bilginin İslamileştirilmesi gündeminden doğan

⁶ Zikri geçen uluslararası konferansın, Uluslararası İslam İktisadı Konferansı’ndan başlığında “Finans”ı da içerecek şekilde uğradığı isimlendirme değişikliği ve bu konferansın neredeyse bütün alanlarının finansla bir şekilde ilgili olma zorunda kalması gerçeği, İslam iktisatçıların disiplini geliştirme çabalarında gittikçe daha ileri bir akıntıya kapıldıklarının güçlü bir göstergesidir.

⁷ Ziauddin Sardar, “Rediscovering Islamic Epistemology”, Ziauddin Sardar, *Islamic Futures: The Shape of Ideas to Come* (Kuala Lumpur: Pelanduk Publications, 1988) içinde.

“yamalı” iktisadın İslamileştirilmesi olmakla itham etmektedirler. Onlar, iktisadın İslamileştirilmesinin modern disiplini (ve kurumu, bu meselede ticari bankayı) referans noktası olarak alması ve onun İslam’la ilgisini kurmasını istemesinden dolayı, ancak yamalı ve “kötü bir taklit” sonucunu doğuracağını savunmaktadırlar.

İster Sardar’la aynı düşünelim, ister düşünmeyelim; eleştirmenlerin ortaya koyduğu nokta, İslamileştirme çabalarının, *eğer iktisatla ilgili metodolojik ve epistemolojik endişeleri içermiyorsa*, İslam iktisadını Batı iktisadının bir şubesi haline getireceğidir. Ayrıca, eğer biz, İslami değerleri ve endişeleri temsil eden kıstasları kullanarak tedbir araçları ve sabiteler geliştirmesek, on yılların ardından gerçek bir “İslami” perspektif geliştirdiğimizi söylememizin bir temeli olmaz. Diğer yandan, Monzer Kahf gibi bazı bilginler, iktisat biliminin bir parçası olarak İslam iktisadının ekonomik sistemler alanı içerisinde, fakat İslami öncüller, değerler ve ahlak felsefesinin varsayımlarına dayalı olarak incelenmesi gerektiği görüşündedirler – Nitekim Marksist ve kapitalist sistemler kendi paradigmaları içerisinde incelenmektedir.⁸

Vapuru Kaçırdık mı? Yolculuğun Başlangıcına Dönüş

1984 yılında, yeni kurulmuş Uluslararası Malezya İslam Üniversitesi’nde iktisat birinci sınıf öğrencisiyken, 169 kişilik öncü öğrenci grubuyla beraber ilk defa İsmail Faruki ile buluşma ve onu dinleme fırsatını yakalamıştık. Bir Pazar sabahı saat dokuzda, Müslümanların karşılaştıkları meydan okumalardan bahseden, ABD’de yaşayan bu Filistinli bilgini dinlemek üzere A Konferans Salonu’nda kerhen toplanmıştık. Gönülsüzdük, ama istekli görünmeye çalışıyorduk. Ancak, bu tek “serbest günümüz”de ilgisiz yüzlerimiz o kadar belirgindi ki, konuşmacı bizi sarsıp uykudan uyandırmaya karar vermişti. Sonraları öğrendim ki, bu İsmail Faruki’nin her zamanki âdetiydi. Konuştu ve o Pazar sabahında tam dört saat bize kendisini büyülenmişçesine dinletti. Konferansın ardından, birkaç saat öncesinde yine bir konuşma dinleyecek olmaktan dolayı sızlanan bizler, konferans salonunu terk ederken sanki hemen dünyayı değiştirecek gibiydik! İşte bu, İsmail Faruki etkisiydi.

Konuşmasında birçok konuya değindi: ümmetin sıkıntıları, çöküşün sebepleri, yapılması gerekenler. Bizimle, Bilginin İslamileştirilmesi konusundaki fikirlerini ve neden İslami ve modern bilgi arasındaki yaratıcı bir sentezin Müslümanlar için geçerli tek seçenek olduğunu paylaştı. Müslüman bilginlerin ve araştırmacıların hem modern bilgiyi hem de İslami

⁸ Bkz. Kahf, “Islamic Economics: Notes on Definition and Methodology”, *Review of Islamic Economics* 13: 23-48, erişim tarihi 01.03.2015, http://monzer.kahf.com/papers/paper_of_methodology.pdf. Ben, İslam iktisadının doğası, alanı ve metodolojisinin çağdaşı Batılı seküler muadilleri ile aynı olup olmadığında Monzer Kahf kadar emin değilim. Gerçek bir İslam iktisadı oluşturma çabalarında bu soruşturmalara kesinlikle eğilinmelidir.

mirası elde etmek için iki kat çalışması gerektiğinden bahsetti. Adeta o sabah salonda bulunan herkesin bunu başarabileceğine ve gayretimizin nihai ürününün sadece Müslüman ümmete değil, bütün bir insanlığa hizmet olduğuna bizi ikna etti. 1984'teki o Pazar sabahında çoğumuz ne Bilginin İslamileştirilmesini duymuş ne de 1982 Çalışma Planı'nı okumuştuk. Konuşmanın ardından, Çalışma Planı'nın nüshaları dağıtıldı ve (ben dâhil) bazılarımız Bilginin İslamileştirilmesi gündemini entelektüel meşgalemiz yapmaya karar verdi. O dönemin bütün Müslüman öğrencileri için bu, yapılacak en anlamlı, çok belirgin ve en tabii bir şeydi.

İsmail Farukî'nin üzerimizdeki tesirine rağmen, çok defalar şunu sordum: "Hakiki bir İslam iktisadı bünyesini kurmak için gereken sıçramaları neden yapamadık? Bu kadar acımasız eleştirilere neden maruz kaldık ve nerede hata yaptık?" Cevabın ipuçları, şimdi inanıyorum ki, bizzat Çalışma Planı'nda – kısmen ana metinde, kısmen de Ek III'te (ki, ihmal edilmiş görünüyor), ve yine birkaç yıl sonra gelen ilk düzeltmelerde de bulunmaktadır.

1982 Bilginin İslamileştirilmesi: Genel İlkeler ve Çalışma Planı

1 Ağustos 1984'te Çalışma Planı nüshamı (zaten çok meşhur olmuştu) satın aldım. İslâmâbât'taki Uluslararası İslam Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Enstitüsü tarafından 1982'de basılmış altın kahverengisi kapaklı bir baskısıydı.⁹ İlginçtir, A. K. Brohi tarafından yazılmış önsözde, Çalışma Planı'nın özellikle İslam âlimleri ve eğitimcilerine yönelik olduğu, sonraki adımlarda genel bir ittifak hâsıl olabilmesi için onların görüş ve düşüncelerini iletmeleri gerektiği belirtilmiştir. Sadece bu mesaj bile, Bilginin İslamileştirilmesi üzerine çalışma planı olarak rapor yerine, daha ciddiye alınsaydı, Bilginin İslamileştirilmesi çabaları için daha kritik bir başlangıca, belki de gündem için daha sağlam bir temele ulaştırabileceğine inanıyorum. 1982 belgesi bilginlerce tartışılacak bir rapor anlamına geliyordu. Çalışma Planı, ilginin çoğunu üzerine çekince raporun daha büyük hatta daha can alıcı bir parçası – yani, metodoloji- ihmal edildi. A. K. Brohi tarafından yapılan bu mazide kalmış yorumların yeniden ele alınması gerektiğini düşünüyorum.

Metodoloji

Problemi (ümminin dertleri ve bunların ümmet üzerindeki etkileri) tartıştıktan, rahatsızlığın çekirdeği olarak bilgi ve eğitimi tanımladıktan ve genel görevi – yani, Müslüman ülkelerdeki ikili eğitim sistemleri ve akımlarını birleştirmek ve (İslam medeniyeti zorunlu dersi aracılığıyla ve

⁹ Pakistan Milli Hicret Yüzüncüyıl Heyeti, Pakistan İslam Üniversitesi Eğitim Enstitüsü ve ABD Uluslar arası İslam Düşüncesi Enstitüsü tarafından ortaklaşa düzenlenen Bilginin İslamileştirilmesi seminerinde izleme raporu olarak sunulmuştur. Raporun, Milli Hicret Kutlama Heyeti başkanı olan merhum A. K. Brohi tarafından yazılmış bir önsözü vardır.

modern bilginin İslamileştirilmesi yoluyla üniversite öğrencilerine) İslam vizyonunu telkin etmek- tartıştıktan sonra, kitabın üçüncü kısmı yaklaşık otuz sayfayı (ekleri çıkarırsak kitabın neredeyse yarısı) metodolojiden bahsetmeye ayırmıştır. Maalesef, kitabın bu önemli ve oldukça uzun bölümü, Çalışma Planı'nın gördüğü ilgiyi görememiştir.

Taraftarlar ya da karşıtların yazdıklarının çoğu daima on iki maddelik plan üzerine odaklanmıştır. Bilginler çok nadir olarak metodoloji kısmıyla ilgilenmişlerdir. Ne var ki, bize Bilginin İslamileştirilmesinin bir epistemolojik ve metodolojik yaklaşım olduğu tekrarlanıp durmuştur. Belki de, bugün karşılaşılan zorlukların ve hakiki neticelerin ve ders kitaplarının üretilmesindeki eksikliklerin oluşmasında katkısı olan kusurlar da işte burada yatmaktadır. Metodolojik temeller üzerinde gereken doğru anlamayı ve ayrıntılandırmayı yapmadan çalışma planını başarılı bir şekilde nasıl ele alabiliriz? Doğru, Faruki metodolojinin sadece birincil ilkelerini (Allah'ın birliği, yaradılışın birliği, gerçeğin birliği, bilginin birliği, hayatın birliği ve insanlığın birliği) sunmuş ve bu birincil ilkeleri uygun bir metodolojik çerçeve içinde (daha detaylı ilkeler, ölçütler ve yönergelerle) ileri seviyede ayrıntılandırmamıştır. Fakat hiç kimse veya en azından çoğunluk metodolojiye herhangi bir ilgi göstermemiştir.¹⁰

Ek III: Disiplinler Üzerine Olası Katkılarına Dair Fikrî Plan

Bilginin İslamileştirilmesi gündeminin önemli bir parçası modern disiplinleri eleştirel biçimde değerlendiriyor olmasıdır. Dolayısıyla, disiplinin uzmanı bilginlerce girilmesi gereken bir görev vardı. Bu görev, ilgili bilginlerden (mezun öğrencilerden bile olabilir), disiplinlerinin tarihlerini, disiplinlerinin metot ve metodolojilerini eleştirel olarak değerlendirmelerini, disiplinlerinin ana özelliklerini, İslami bir bakış açısından disiplinindeki çeşitli düşünce okullarını da içerecek şekilde gözden geçirip sunmalarını talep etmekteydi.

Bu görev çeşitli disiplinlerde tamamen ihmal edildi. Mesela, iktisat alanında, Müslüman ülkelerde öğretilen iktisat temelde ana hat neoklasik iktisattır. İktisat tarihi, bütün dünyada yavaşça, ama kesin bir şekilde müfredatın dışına çıkarılmıştır; daha az önemli ve piyasa değeri olarak kıymetsiz görülmüştür. Binaenaleyh, modern iktisadı anlamının önemli bir parçası kaybolmaktadır. Ayrıca, diğer iktisat ekolleri (ki, iktisat tarihi dersi konulsa isteyen rahatlıkla öğrenebilir) – Kurumsalçı, Avusturya, Keynesçi ve diğer

¹⁰ Jaafar Sheikh Idris, hem miras hem de modern bilgiyle gereğince ilgili olan metodolojik prensiplere olan ihtiyaçtan bahseden birkaç bilginden birisi olabilir. Mahmud Abu Saud, M. N. Siddiqi, Anas Zarqa, M. A. Mannan ve M. Alam Choudhury metodoloji ihtiyacını tartışan birkaç İslam iktisatçısı olarak sayılabilirler. Sonuncusu müstesna, diğerleri bunun üzerinde durmaya devam etmemişlerdir. Bu yazarların çalışmalarına referanslar için bkz. Haneef, *Critical Survey of Islamization of Knowledge*.

pek çokları ciddi bir şekilde öğretilmek bir yana, pek az ilgilenilmektedir.¹¹ Bilginin İslamileştirilmesi bizden modern iktisatla ilgilenmemizi isterken, biz ilişkimizi sadece bir ekolle sınırlamakta, hatta bunu dahi doğru dürüst yapmamaktayız.

Aynı şekilde önemli olarak, bu farklı iktisat ekolleri değişik metodolojilere de sahip olabilirler. Keza, modern iktisadı anlamada, bütün iktisat yelpazesini temsil eden farklı iktisat okullarınca kullanılan değişik metodolojileri anlamaya çalışmak zorunda kalabiliriz. Ancak, bu ana hat iktisatlar için bile yapılmamaktadır. Araştırma metotlarına dair (yanlışlıkla “metodoloji” olarak adlandırılan) dersler verilirken bunlar, metodolojinin özü olan metodolojik ilkelerin ve ölçütlerin nadiren tartışıldığı, genelde matematik ve istatistik (ekonometriyi de içerecek şekilde)ten oluşan bir kombinasyon olmaktadır. Aslında, neoklasik iktisadın baskınlığıyla beraber metodoloji, dünya çapında, iktisat programları için bir tabu haline gelmiştir.

Binaenaleyh, İslam iktisadı ders kitapları geliştirme çabaları, bazı konularda “İslami görüşler” serpintileri olmakla beraber, standart neoklasik iktisat atıflarını sunmaktan başka bir şey yapamadı. Mevcut senaryoya olumlu katkı yapar ve pratik bir değer taşırken, bu yaklaşım hâlâ İslam iktisadına gerçek bir giriş üretebilmiş değildir. İronik olarak, “özgün ve yeterli İslamileştirme”den daha azıyla beraber düşünülürse, bu girişimlerin İslam iktisadının bir başarısızlık olduğunu söyleyen yükselişteki şüphecilğe katkıda bulunduğu bile söylenebilir. Benim kanaatim bu şüphecilerin çok acımasız olduğudur. Eğer bu gelişmeleri bağlamında görürsek, bu çalışmalar -hatasıyla sevabıyla- yazarlarının hayal ettiği şekilde olmasa da, gerçekten İslam iktisadının geliştirilmesine yardım etmişlerdir.

Çok nadir de olsa, disiplinlerini sorgulayan, disiplinlerinin tarihini eleştirel olarak değerlendiren, disiplinlerinin altında yatan fikirleri, ideolojik altyapıları ve metodolojik temelleri anlamaya çalışan bilim adamları ve öğrenciler de çıkmıştır. Dolayısıyla, on iki adım ve özellikle ders kitabı hedefi bilim adamları ve araştırmacıların dikkatini daima çekerken, Bilginin İslamileştirilmesi sürecinin bir parçası olduğu daha önceden belirtilen bu çok önemli görevin gerekleri neredeyse hiç ilgi görmemiştir.

Ben, bu son derece ciddi entelektüel vazifeye beklenen ilgi gösterilmeksizin gerçek bir İslami disiplinin hakiki olarak geliştirilemeyeceği kanaatindeyim. Ne yazık ki, çokları bu görevin farkında değiller ve gerçekte pek azı kendi çağdaş disiplinlerinin tarihi, fikirleri ve gelişimi hakkında yetkince konuşabilirler. Birçok yönden, hâlâ Louay Safi'nin tam yirmi yıl önce söylediği Bilginin İslamileştirilmesinin “metodolojik öncesi” aşamasındayız. Bu ihmalin, sunulan çeşitli bilgi ve disiplin türleri üzerinde güvenle ve

¹¹ Bu ve diğer iktisat ekollerinin tasviri ve tahlili için lütfen bkz. *New School for Social Research websitesi*, erişim tarihi 01.03.2015, www.newschool.edu/nssr/het/ veya *Heterodox Economics websitesi*, erişim tarihi 01.03.2015, www.hetecon.com veya Harry Landreth and David Colander, *History of Economic Thought*, 3. bs. (Boston: Houghton Mifflin, 1994).

yetkince İslami perspektifler oluşturabilecek, keza yeni disiplinler yaratmaya muktedir insanlar inşa edememeye katkısı olmuştur.¹²

Daha önce işaret edildiği üzere, Bilginin İslamileştirilmesi ve İktisadın İslamileştirilmesi, açıkça metodolojik meselelerdir. Eğer konu metodoloji ise, İslamileştirme süreci, illa da *fikh* ya da *usulu'l-fikh* bilgini olması gerekmeyen bilim adamlarınca kolaylaştırılabilir. İktisat, bankacılık ve finans açısından ise, kaynakların bölüştürülmesi, paylaşılması, değiş-tokuş ve finans vb. alanlarda yapılan insan etkileşimleri ve seçimlerini anlamaya, tahlil ve tasvir etmeye çalışan bir sosyal bilimden söz ediyoruz. Bu sosyal bilim, finansal araçların gelişimini de, yukarıdaki sahalara pahasına olmayarak, tartışabilir.

İslam iktisadının geliştirilmesinde ihtiyaç duyulan mirasa ilişkin olarak, *fikh* bilgisi tek başına yeterli olmayabilir, zira *fikh* hukuki alana münhasır kalmıştır. Metodolojiye ilişkin olarak ise, *usulu'l-fikh* (daha çok hukuki muhakeme olarak anlaşılmıştır) da yeterli olmayabilir. İktisat, bankacılık ve finans için daha çok *usulu'l-iktisad* odaklanmak gerekebilir. *Usulu'l-iktisad*, İslami dünya görüşü, *usulu'l-ilm* (bilginin temellerinin kaynakları), *fikh* ve *usulu'l-fikh*, *usulu'd-din*, tarih, analitik teknikleri ve *en azından Schumpeter'in "iktisat sosyolojisi" olarak adlandırdığı şeyin kültürümüzdeki mukabilini* içerecek şekilde- "İslam iktisadının temelleri" şeklinde oldukça geniş bir alan olarak tarif edilebilir.¹³ Bu şekilde, kültür mirasımızın bilgisi, daraltılmış olarak "yanlış tanımlanan" *fikhî* (hukuki) bilimlerden daha fazlası olması gereken çağdaş İslam iktisadı, bankacılığı ve finansının geliştirilmesini gerekli kılmaktadır.

Modern iktisada ilişkin olarak ise, anlamlı İslamileştirme modern iktisadın, onun sisteminin ve kurucu unsurlarının işleyişini eleştirel bir şekilde anlama seviyesine erişilmeden ortaya çıkamaz. *Eleştirel* diyorum, çünkü modern sistem İslami bir çerçeve veya bakış açısıyla değerlendirilmelidir. Anlamlı İslamileştirme ise şunu ifade etmektedir: İslami iktisat veya çağdaş iktisat, bankacılık ve finansı İslamileştiren, neyin kabul edilebilir, neyin tadile muhtaç (ne yapılacak ve nasıl yapılacak), ve neyin reddedileceğini (ne ve niçin) bilmeli, yine bunların çağdaş gerçekliklerle ilgisini kurabilmelidir. İslamileştirmede kullanılacak olan değerlendirme ölçütleri ve metodolojiyi oluşturan temel veya dünya görüşü olmaksızın, disiplinlerin hatta akılların

¹² Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi (IIUM)'ndeki iktisat programını inceleyen daha önceki bir makalede, bunun kısmen, özellikle 1990'ların başında bütün Malezya üniversitelerinde öğrenci alımındaki genişleme yönündeki politik ve milli taleplerle bağlantılı olduğuna işaret edilmişti. Bu, belki de çoğu IIUM ve Bilginin İslamileştirilmesi gündeminin tam olarak ne olduğunu henüz kavrayamamış birçok akademisyenin göreve alınması demektir. Bkz. Mohamed Aslam Haneef ve Ruzita Mohd. Amin, "Some Conceptual and Practical Dimensions of Islamization of Knowledge: A Case Study of the Economics Program at the IIUM", *AJISS* 14/2: 188-207.

¹³ Bkz. Mohamed Aslam Haneef ve Hafas Furqani, *Usul al-Iqtisad: The Missing Dimension in Contemporary Islamic Economics and Finance* (Sintok: Universiti Utara, 2007), 1-15.

İslamileştirilmesinin imkânsız olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Bu açıdan, S. M. N. Al-Attas’ın âlimlerin (genel olarak da Müslümanların) öncelikle kendi dünya görüşlerini ve onun bileşenlerini anlamaları gerektiğine dair vurgusu ve sıkça tekrarladığı dersi, bazen fark edilmese de, şimdi herkesçe kabul edilen bir gerçektir.

Otuz yıllık Bilginin İslamileştirilmesi projesinden çıkardığımız temel derslerden birisi, İslamileştirmeye çalıştığımız modern disiplinlerin felsefi ve metodolojik meselelerini gerçekten tartışıp anlamadığımız gerçeğidir. Keza, kendi mirasımızla da yeterince ilgilenmedik. Daha fazla finans ve insan kaynağı buraya yönlendirilmelidir. Bu otuz yıllık tecrübeden çıkarılması gereken diğer bir ders, bu felsefe ve metodolojiyle disiplinleri, belki daha önemlisi, bu disiplinlerle uğraşan bilim adamlarını irtibatlandırmaya olan acil ihtiyaçtır.

Bu açık kapanmadan, ders kitapları şeklinde ne bir yaratıcı sentez ne de İslamileştirilmiş bilgi üretilebilir. Ne yazık ki, modern Batılı eğitimden geçmiş Müslüman iktisatçılar bırakın İslami kültüre dair anlamlı bir karşılaşmayı, kendi disiplinlerinin bu felsefi ve metodolojik temellerini takdir edecek durumda değillerdir. Aldıkları eğitim çoğu durumda, bazen kendi disiplinlerinin dahi özünü kavrayamayan, hâkim iktisadın arzu ve coşkularından yoksun “ikinci sınıf” Batılı iktisatçılar yaratmıştır. İslami geçmiş bilgisi ise çoğu zaman en basit düzeydedir.

İktisadın felsefi ve metodolojik meselelerini tartışan Batı üniversitelerindeki iktisat programlarını tanımlamakta da zorluk çekeceğiz. Çoğu zaman, neoklasik-Keynesçi ana hat iktisadın temel öngörülleri gerçek olarak kabul edilmiş, zaten ilginin tamamı olmasa da çoğu en son sayısal tekniklere (ki, şu anda yazılım paketlerinde ulaşılır haldedir) ve bunların veri analizine uygulanmasına yönelmiştir. Ana hat metodoloji ve onun “bilimsel metotları” objektif ve doğru olarak kabul edilmiş, bu metot ve tekniklerin temelleri ve bunları ortaya çıkaran teoriler asla sorgulanmadan, ilginin büyük kısmı matematik denklemlerini çözmeye yarayan teknik prosedürlere ve sayısal tekniklerin uygulanmasına yönelmiştir. Kesinlikle bu temellerin eleştirel olarak değerlendirilmesi Bilginin İslamileştirilmesi gündeminin tam olarak ilgilendiği şeydir ve mantığı olarak finans ve insan kaynaklarının yöneltmesi gereken alandır.¹⁴

Çağdaş İslam iktisatçıları hem İslam hem de Batı Avrupa tarihinden öğrenmeye de istekli olmalıdırlar. Mesela Grek yazılarıyla karşılaşan bizim eski âlimlerimiz İslami bakış açısıyla –yani, İslami dünya görüşü anlayışıyla– gözden geçirip işledikleri malzeme konusunda çok seçiciydiler, dolayısıyla

¹⁴ Modern iktisadın temellerine bu eleştirel bakış bizzat Batılı bilim adamlarınca, hem de daha teşkilatlı ve etkili bir tarzda yapılmaktadır. Mesela bkz. *The Heterodox Portal*, erişim tarihi 01.03.2015, www.hetecon.com, *Real-World Economics Review*, erişim tarihi 01.03.2015, www.paecon.net; her ikisi de iktisatta alternatif düşünce ekolleri geliştirmeye çalışmaktadır.

Bilgiyi İslamleştirmede çok dikkatli ve başarılıydılar. Yine, birçok âlim bilgilerin tasnifini yazmayı, bu şekilde bütün bir şema içerisine yeni bilgi kümeleri yerleştirmeyi seçtiler. Batı iktisat düşüncesine baktığımız zaman, on üç ve on dördüncü yüzyıllarda iktisadın teoloji ve ahlak felsefesinin bir parçası olduğu zamanlardan başlayarak metodolojik ve felsefi meselelerin tartışıldığı, incelendiği ve geliştirildiği çok açıktır. Bu, on beş ve on altıncı yüzyılların merkantilist ve fizyokratlarının yazılarında da çok açıktır. Metodoloji tartışmaları dönemin siyasi iktisatçılarının görüşlerini de oldukça etkilemiştir. Bu nokta, İslam iktisatçılarının gözünden kaçmış görünüyor.

Farklı görüşlere sahip olsalar da, bazı İslam iktisadı eleştirmenleri bu meseleleri ele almışlardır. Bir taraftan, daha önceden Sardar'ın yaptığı gibi, 1980'lerin sonlarında Seyyed Vali Reza Nasr gibi yazarların bir İslam iktisadı felsefesinin geliştirilmesine olan ihtiyaca işaret ettiğini görmekteyiz. O, (o zamana, yani 1989'a kadarki) çabaların ciddi bir düşünceye dayanmaktan çok "siyasi çözüm arayışı"na dayandığını, güçlü bir felsefe inşa etmekten ziyade İslami kurumlar (genelde bankacılık ve finans alanında) kurmaya aşırı bir şekilde odaklandığını iddia etmişti.¹⁵ Diğer bir yüksek sesli eleştirmen olan Timur Kuran belki de en meşhur eleştirmen olmuştur. Son kitabı, *The Longest Divergence*,¹⁶ Arap dünyasına bir bakış yapmakta ve İslam akitler hukuku, vakıf kurumu ve İslam miras hukuku gibi çeşitli İslami özellik ve kurumların zayıflamasının nedenlerini açıklamaya çalışmaktadır.

Kuran'la ister aynı düşünelim ister farklı, onun eleştirisi temelde metodolojik bir eleştiridir – yani, İslam, özelde ise fıkıh ve usuldeki sertlik değişen çevre ve fırsatlara uyum sağlama dinamizmine izin vermemiştir. Dolayısıyla, Batı'da vakıflar, akit ve miras hukuku "zamana ayak uydururken" İslam dünyasında sabit kalmış ve İslam medeniyetinin çökmesine neden olmuşlardır. Önceki çalışmalarında,¹⁷ o daima İslam iktisadı yazılarının (1980'lere kadar) "üç direği"ne odaklanırdı: İslam iktisatçıları tarafından sunulan ve gerçekçi olmayan ön kabuller, ribânın yasaklığına dair yazılar (ve tabii ki İslam bankacılığı) ve dağıtıcı adalet

¹⁵ Seyyed Vali Reza Nasr, "Towards a Philosophy of Islamic Economics", *Hamdard Islamicus* 12/4, (1989), ayrıca bkz. aynı müellif, "Islamization of Knowledge: A Critical Overview" *Islamic Studies* 16/4 (1991).

¹⁶ Timur Kuran, *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011). Bu kitap, onun Müslümanların/Arapların iktisat tarihine odaklandığı İslam ve İslam iktisadı eleştirisinin ikinci aşamasını temsil ediyor denebilir. Bu kitap, yazarın bulgu ve açıklamaları aykırı görülse bile, mutlaka okunmalıdır.

¹⁷ 1980'lerin ortalarından başlayarak, Kuran İslam iktisadını eleştirel bir bakışla ele alan bir çok makale kaleme aldı. Timur Kuran, *Islam and Mammon: The Economic Predicaments of Islamism* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005) Kuran'ın eleştirilerinin ilk dönemi hakkında bir bakış sunmaktadır, bu kitabında o daha çok çağdaş İslam iktisadı yazılarına - başlangıcı, alanı ve bazı uygulamalar- eğilmektedir.

amacıyla zekât. Bu öne çıkan konuların çoğu, içtihat süreci (veya eksikliği) ile alakadardır.

Ribâ ile ilgili olarak, o, bilginlerin bu konuda ikiye ayrıldığını iddia etmiştir: faizi ribâ olarak görenler ve görmeyenler. Gerçekte, çoğunluğun görüşü faizin ribâ kavramının kapsamına girdiği yönündedir. Ayrıca, İslam bankacılığı ve finansı yönünde yapılan içtihatla ilgili konular çok sayıda ihtiyata rağmen kimse bu alanda içtihat yapılmadığını söyleyemez. Zekâtla ilgili ise, onun 1980'lerde ortaya koyduğu birçok görüş şimdi oldukça eskimiştir. Mesela, şimdi zekâtın (hepten olmasa da) temelde zirai üretime uygulandığı iddiası (ve buradan fıkıhın sertliğini resmetme) yüzyıllar öncesi durum olup artık uygulanmamaktadır. 1980'lerden beri Malezya'da (ve uluslararası fıkıh konseylerinin görüşü olarak esas alınan) zekâtın alanı bu gün bilinen bütün refah çeşitlerini kapsayacak şekilde genişletilmiş ve hâlâ birçok eksiklik olmakla beraber, daha etkili bir paylaşım aracı haline getirilmiştir. Keza, içtihat yaşamaya devam etmektedir.

Mamafih, onun İslam iktisatçılarınca geliştirilen gerçekdışı faraziyelere dair görüşleri büyük ilgiyi hak etmektedir. Bu son derece metodolojik olan hususta, Kuran İslam iktisatçılarının beraber hareket etmediği görüşünde muhtemelen haklıdır. İslam iktisatçıları İslam ve Batı tarihine (bulduğumuz yere nasıl geldiğimizi anlamak için) yeterince ilgi göstermediler. Biz, tutarlı bir "İslami analiz çerçeve"si geliştirmeyi de başaramadık. Bu, bazılarının iddia ettiği gibi bir İslam iktisadının olmayışından değil, iktisadın altında yatan felsefi temellere yeterli ilgi göstermeyişten kaynaklanmaktadır. Önce de açıklandığı gibi, Bilginin İslamileştirilmesi ve iktisadın İslamileştirilmesi gündemine yerinde ilgi gösterilseydi, bu metodolojik meselelere yönelinebilirdi ve yönelinirdi. Ayrıca, Bilginin İslamileştirilmesi gündeminin doğru anlaşılması, hem İslami mirastan hem de modern bilimlerden gelen girdilerin eleştirel bir şekilde değerlendirilmesini, dolayısıyla bu değerlendirmenin kapsayıcı ve etkileşimsel olarak anlaşılmasını gerektirmektedir.

Son Yorumlar: Bilginin İslamileştirilmesini İleri Taşımak

Yolumuzu kaybedersek, seyahatin başladığı yere dönmeliydik, böyle söylüyor atasözü. Bu makalede, eğer Bilginin İslamileştirilmesi ileri taşınacaksa düzeltilmesi gereken bazı önemli ama ihmal edilmiş alanlara işaret etmeye çalıştım. Bu sonuçların çoğuna daha önce işaret edilmiş olsa da, klişeyi yineleyecek olursak, "önemli şeyler sürekli tekrarlanmalıdır":

1. Bilginin İslamileştirilmesi, epistemolojik ve metodolojik bir meseledir. Bunun manası, geliştirmek istediğimiz disiplinlerle ilgili epistemolojik ve metodolojik meselelere hâkim olabilecek insanlar inşa etmedeki kusurlara ciddi bir şekilde yönelmemiz gerektiğidir. Yeniden gözden geçirilmiş Bilginin İslamileştirilmesi belgelerinde işaret edilmiş olsa da, metodolojik ve felsefi çalışmaların tek tek

disiplinlerle ilgisini kurmada çok ilerleme kaydedilmiş değildir. Felsefi temelleri olmadıkça ve bunlar tek tek her disiplindeki bilim adamlarınca anlaşılmadıkça, hakiki çağdaş İslami bilgi kütleleri geliştirmemiz mümkün değildir. Bu görev için yeterli kaynak ayrılmış değildir. İslam bankacılığı ve finansı bu noktada iyi bir örnektir. Kendisini ana disiplini olan İslam iktisadından tamamen ayırmış olup kendi felsefi temellerine dair bir fikirden de yoksundur. Hata, İslam iktisatçıların kendi disiplinlerinin, sırasıyla, felsefi temellerini tecrübe etme ve anlama yoksunlukları sebebiyle, zorunlu çerçeveyi kuramamış olmalarıdır.

2. Bu, üniversite ve fakültelerin insan kaynakları planlama bölümünde yeni bir konumlandırmayı gerekli kılacaktır. Bir iktisat fakültesi dekanlığı, iktisat mezunlarını İslam felsefesinde yüksek lisans veya doktora yapmaya gönderecek midir? Diğer bir ifadeyle, İslam finansı uzmanları yetiştirdiğimiz gibi İslam iktisat felsefesi uzmanları de yetiştirecek miyiz? Standartların altında üretim yapan düşük seviyede akıntıya kapılmayı bırakıp üst seviyede alanlar inşa etmeye ihtiyacımız olduğu kabul etme erdemine sahip miyiz?
3. Yeterince antoloji elimizde yoktur. Tek tek disiplinlerde bilim adamları Bilginin İslamileştirilmesini icra edebilirlerse, kültürel miras antolojileri çok ilgiye muhtaçtır. Bunların ne olduğu, bunları kimin üreteceği ve bunların nasıl toparlanıp üretileceği ciddi alakayı gerektirmektedir. Belki de, Bilginin İslamileştirilmesi ile ilgilenen yüksek öğrenim kurumları, bunu kendi araştırma gündemlerine koymalı ve akademik personellerinin kişisel ilgilerine bırakmamalıdır. Yirmi yıl öncesinde bu belki mümkündü, ama bugün bazı "yönlendirmeler"e ihtiyaç vardır. İlave olarak, sadece ders kitabı projesine odaklanmaktan çok, bu antolojilere ve diğer referans kitaplarına daha önemli olmasa da eşit şekilde şu sıralarda yoğunlaşmalıdır. Bu antoloji ve okuma kitaplarından rahatlıkla ders kitapları geliştirilebilir.
4. 1982 Çalışma Planı'nda kültür mirası antolojileri geleneksel bilim adamlarınca yapılacakken, bu antolojilerin eksikliği bunu yapmak veya bu antolojilere dahil olmak üzere kültür mirası hakkında yeterli bilgisi olan, modern disiplinlerdeki bilim adamlarına ihtiyaç duyulabileceğini gösteriyor. Hâlihazırda, akitlerle ilgili İslam hukukunu öğretmek üzere iktisat bölümlerinde İslam fıkı bilginlerinin yerleştirilmiş olduğunu görüyoruz. Ancak, bu antolojilerin yazımında yardımcı olabilecek tarih ve İslam düşüncesinde, özellikle İslam iktisat tarihi ve medeniyetinde uzmanlaşmış bilim adamlarına ihtiyaç vardır.
5. Fakülte(*küllîye*)-temelli Ek-III'teki görevler -yani modern disiplinlerin evriminin tam bir değerlendirmesini yapan projeler-Bilginin İslamileştirilmesi hedeflerine sahip olan üniversite ve enstitülerin araştırma gündeminin bir parçası olarak öncelenmelidir.

Bunlar, kendi disiplinlerinde daha çok tecrübe sahibi olan modern disiplinlerin bilim adamlarınca ortaya konmalıdır. Aynı şekilde, tek tek fakültelerin bilim tarihi ve felsefesiyle ilgili alanlarda yüksek dereceleri takip etmek üzere genç görevlilerini göndermeyi de ciddi şekilde düşünmeleri gerekli olabilir. Böylece, Bilginin İslamileştirilmesi çalışma planının da bir parçası olan, bu modern disiplinlerin gelişmesini daha iyi anlama ve modern disiplinlerin iyi araştırılmış eleştirilerini üretmede yardımcı olabilirler.

6. İktisat örneğinde, ancak iktisat düşüncesi tarihi ve iktisat tarihini anlayarak modern iktisadın ciddi bir eleştirisini ortaya koyabiliriz. Şu anda, İslam iktisadı hedefleri olan bölüm ve okullarda, sadece neoklasik iktisatçılarımız bulunmaktadır. Bunların neoklasik iktisat ilmine dair bilgileri dahi, eleştirel bir biçimde onu değerlendirebilme açısından sorgulanabilir durumdadır. Çünkü bunların eğitimleri genelde, eleştirel kabiliyeti ve kendi disiplinlerinin tarihini takdir etmeyi kaybetme pahasına gerçekleşmiştir.

Ana hat düşünce ekolleri üzerine Batı’daki alternatif eleştirilerden öğreniyoruz ki, çeşitli disiplinleri baskı altına almış olan ekoller bütün dünya çapında üniversitelerde öğretilmektedir. Bu alternatif okullardan öğrenebileceğimiz çok şey vardır, onlar aynı zamanda modern düşünceyi temsil ederken, bir yandan da “kabul edilmiş” bilgi kütlelerini eleştirmektedirler. Bir strateji olarak, farklı disiplinlerde Bilginin İslamileştirilmesini öne sürenler de bu aykırı ekollerin tecrübesini yaşamalıdır (orta yola muhalif olarak). İktisat örneğinde, modern iktisatta daima birbirine rakip düşünce ekolleri olduğu için alternatif okul bulmada sorun yoktur. Artan sayıda finansal ve iktisadi krizlerle beraber bu alternatif düşünce ekolleri ve metodolojik meseleler Batılı bilim adamları arasında yeniden ilgi odağı haline gelmiştir. Bilginin İslamileştirilmesi davetçileri, eleştirel olarak yapılmak kaydıyla, bunların söyleminden yararlanabilirler.

